

L A N D B O U W
V E R B I N D E N D
V O O R E U R O P A ?

D E C E M B E R 2 0 0 6

van vrijheid in gebondenheid naar vrijheid in verbondenheid

*Wie könnten wir es ertragen, uns jenes Europa,
von dem wir unsere tausendjährige Sendung
empfangen haben und das sie uns ständig
erneuern muß, woanders wir nicht selbst
erstarren und sterben wollten, als etwas geistig
und sittlich nicht mehr Bestehendes zu denken?*

Hugo von Hofmannsthal (1917)

Eten is weten, eten is geweten.

Louise O. Fresco (2006)

Voorwoord

Vrijwel mijn hele leven heb ik in de landbouw en het landelijk gebied doorgebracht en ben ik bij de ontwikkeling ervan betrokken geweest - van geboorte boer, in opleiding en beroep steeds erin werkzaam en met hart en ziel eraan verbonden. Vanuit die oprechte betrokkenheid met het toekomstig wel en wee van landelijk gebied en natuur vertrouw ik mijn ideeën aan het papier toe. Het is immers een poging een bijdrage aan de verdere gedachtevorming te leveren, want er staat veel op het spel en er gaat veel veranderen.

Natuurlijk heb ik veel hulp en ideeën van anderen erin verwerkt. Het was een prachtig proces van ambtelijke ondersteuning. Mijn dank gaat uit naar het hele team onder leiding van DG Ate Oostra: Kees Oomen, Jan Gerrit Deelen, Gerrit Meester, Roald Lapperre, Dick Koelega, Hans Hoogveen, Albert Vermuë en Tim Verhoef. En naar nog vele anderen die hebben bijgedragen, niet in de laatste plaats die mijn schrift herkenden en leesbaar maakten: Denise, Annemiek, Esther, Gertine en Dennis. Het is een mooi voorbeeld van hoe op LNV wordt gewerkt met inspiratie, voortvarendheid en praktisch inzicht.

Vanzelfsprekend ben alleen ik verantwoordelijk voor wat er staat geschreven.

Cees Veerman,
december 2006

De wereld van 1958 is niet die van 2008

1. INLEIDING

Dit essay gaat over het Europese beleid voor landbouw en landelijk gebied, het verleden ervan en zijn toekomst. “Is die toekomst er dan?” zo kan terecht gesteld worden. Ik zal argumenteren dat dit zeker het geval is, maar de doeleinden en de vormen ervan zullen heel anders zijn dan in het verleden. In 2008 is een zogenaamde ‘health check’ voorzien van de hervormingen van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) die van 2003 tot en met 2005 zijn doorgevoerd. In dat jaar is het vijftig jaar geleden dat in Stresa een grote conferentie plaatsvond waar iedereen die er in het Europa van de - toen nog - zes op het gebied van landbouw toe deed, aanwezig was om gezamenlijk de beginselen voor het latere GLB vast te leggen. De naam van onze landgenoot Sicco Mansholt is met de vormgeving en de uitvoering van dit GLB onverbreekbaar verbonden.

Nu, een halve eeuw later, staan we voor de uitdaging ons een beeld te vormen van de opgaven waarvoor de Europese landbouw en ons landelijk gebied zich in de 21ste eeuw gesteld zullen zien. De wereld van 1958 is niet die van 2008. Dat is niet slechts een vanzelfsprekende constatering. Neen, de verschillen zijn dermate groot en veelsoortig dat met de meest grote fantasie in 1958 geen voorstelling kon worden gemaakt van wat de ontwikkeling in de wereld zou zijn. De schaarsten die kort na de Tweede Wereldoorlog leidend waren voor het ontwerp van het beleid zijn goeddeels opgelost, er doemen nu tekorten van heel andere aard op, tekorten die ons met nieuwe verdelingsvraagstukken confronteren.

Vijftig jaar na de grondlegging van de Europese Unie staan we zo voor de vraag of en op welke wijze een gemeenschappelijk beleid voor de

agrarische sector en het landelijk gebied vorm moet krijgen in een gemeenschap van (per 1 januari 2007) 27 lidstaten. Dat het denken daarover hoogst noodzakelijk is wordt niet alleen ingegeven door de grote veranderingen in het huidige Europa, of beter nog vanuit het globale perspectief van de wereldeconomie, maar ook door het feitelijk gegeven dat binnen de EU het huidige financiële kader en overige afspraken gelden tot 2013.¹ Daarna is er politiek gezien voor wat dit betreft een grote leegte. Dit essay is een poging bij te dragen aan de gedachtevorming over de periode na 2013. Ik schrijf deze bijdrage als hartelijk overtuigd Europeaan, die niet zonder reserve maar wel met vaste wil wenst bij te dragen aan de toenadering en samenwerking van de gemeenschap der volkeren van Europa.

Ik meen dat het GLB één van de dragende (en wellicht de belangrijkste, maar daarover wil ik niet strijden) elementen is geweest van de Europese samenwerking tot op heden en dit voor de toekomst ook weer kan zijn. Dit voor zover we de moed hebben de Europese samenwerking verder te brengen en nieuwe verhoudingen en inzichten goed weten vorm te geven in de komende jaren. Ik ben er daarbij van overtuigd dat de historisch gegroeide waarden die de grondleggers van de Europese integratie hebben bewogen, ook nu het uitgangspunt kunnen en moeten vormen voor de doelen en de inrichting van het beleid. De Europese Unie vormt immers een gemeenschap die niet alleen rust op economische of sociale motieven, maar op een gemeenschappelijke geschiedenis en daarin gezamenlijk ontwikkelde en gedeelde waarden. Waarden die het verdedigen meer dan waard zijn. Maar ook, en dat wordt mijns inziens in ons land in afnemende mate erkend, waarden die het gebint vormen voor een verder groeiende eenwording.

Maar daarvoor is wel een fundamentele aanpassing van het landbouwbeleid nodig. Want van een onmiskenbare drijfkracht tot samenwerking en integratie van een groeiend aantal lidstaten, heeft het GLB zich ontwikkeld tot een voor velen financiële steen des aanstoets, een struikelblok voor vernieuwing en een negatief voorbeeld van staatsinvloed op het economisch leven. Vele kleinere en grotere stappen tot hervorming zijn gezet in de afgelopen jaren. Men kan zeggen dat vanaf begin jaren zestig steeds aan de vormgeving is

¹ Ervan uitgaande dat de in 2008/2009 voorziene *review* van de EU-begroting deze afspraken ongemoeid laat.

gesleuteld, er is afgebroken, gerepareerd en verbouwd. Dat is steeds gebeurd, zij het in afnemende mate, vanuit de oorspronkelijke doelstellingen. Hoewel in sommige lidstaten meer dan in andere daaraan werd vastgehouden, speelden de waarden achter de verdragsdoelstellingen van het GLB voor allen op de achtergrond nog steeds een rol. Voor we onze blik op de toekomst richten, is het daarom goed om stil te staan bij de historische wortels van die waarden en doelstellingen.

2. EEN KORTE TERUGBLIK

Wat had Europa in de periode vanaf 1870 meegemaakt? Drie oorlogen waarin Duitsland en Frankrijk steeds de aanvankelijke hoofdrolspelers waren. De Europese landkaart werd even zovele malen opnieuw getekend; volken, minderheden, talen, culturen ofwel gescheiden ofwel samengevoegd. Landen werden ontworpen, opgedeeld of heringericht. Enorme migratiestromen bracht dit in beweging; onzegbaar oorlogsleed, onvoorstelbare schade, onderdrukking, frustratie, politieke onzekerheid en niet in de laatste plaats grote groepen behoeftigen werden gecreëerd. Europa had in die keten van catastrofale gebeurtenissen in de jaren dertig ook nog de ernstige gevolgen van de Grote Depressie moeten ondergaan.

Na de Tweede Wereldoorlog hadden Europese landen hun koloniën verloren, vaak na een onbegonnen en onverstandige strijd. Het communisme van de Sovjet-Unie vestigde zich door politieke annexatie van de Midden- en Oost-Europese staten. De invloed van de Verenigde Staten op het Westen kreeg na de beslissende militaire betrokkenheid om de beide wereldoorlogen te beëindigen verder vorm in de NAVO en economisch via het Marshallplan. De Koude Oorlog en de wereldwijde strijd om vergroting van de invloedssferen kenmerkten de periode vanaf het midden van de jaren vijftig.

In die tijd, na die afschuwelijke ervaringen, het geleden leed en de te dragen schuld, ontstond het besef dat oorlog en economische depressie als ontwrichtende mechanismen tot elke prijs moesten worden bestreden. Daaruit groeide de wil tot samenwerking, vorm gegeven door politieke reuzen en staatslieden van legendarisch formaat. Dat Frankrijk en Duitsland in de toenadering van landen centraal stonden vond naast hun economisch gewicht zijn rechtstreekse oorzaak in hun conflicten van de voorgaande vijfenzeventig jaar. En dat men voor kolen en staal koos lag voor de

hand: zowel de behoefte aan grondstoffen voor de wederopbouw als de historische wortel van de spanning tussen beide landen maakte dit tot een zakelijk logisch en politiek verstandig aangrijpingspunt voor de samenwerking.

Dat men vervolgens het oog ook richtte op de landbouw als terrein van waaruit de samenwerkingsgedachte verder vorm kon krijgen is evenmin verwonderlijk. Europa kende een groot voedseltekort dat door import moest worden aangevuld en een bevolking die sterk groeiende was. Bovendien moest die import betaald worden met dollars die in die tijd uitermate schaars waren en broodnodig voor de wederopbouw en modernisering van het verwoeste Europa. Door de eigen voorziening te verhogen kon dit deviezentekort worden verminderd. Daarnaast werd de noodzaak gevoeld om door goedkoop voedsel de kosten van levensonderhoud laag te houden, om loonstijging zoveel mogelijk beperkt te kunnen houden en zodoende de concurrentiepositie van de zich herstellende industrie te kunnen versterken. En niet te vergeten, om de inkomenspositie van de boeren en arbeiders (omstreeks 1960 werkte meer dan 20% van de beroepsbevolking van de zes lidstaten in de landbouw) op een redelijk niveau te brengen, om de eigen voorziening van voedsel te verzekeren en om de uitstroom uit de landbouw en migratie naar de steden geleidelijk te laten verlopen.

Maar er was nog een drijfveer die de samenwerking aanjoeg, namelijk het afbreken van onderlinge tarieven; de creatie van een douane-unie. De industrie en vooral die van Duitsland zag daar de grote voordelen van in. Maar wat in Duitsland voor de industrie gold, gold voor Frankrijk en Nederland voor de landbouw. Zoals artikel 32 (vroeger artikel 38) van het EEG-Verdrag aangeeft: de gemeenschappelijke markt omvat tevens de landbouw en de handel in landbouwproducten en om deze gemeenschappelijke markt tot stand te brengen wordt een gemeenschappelijk landbouwbeleid ontwikkeld. Vanaf 1959 werden alle interne niet-tarifaire belemmeringen omgezet in tarieven, gingen vervolgens deze tarieven stapsgewijs omlaag en zo groeide, geënt op samenwerking en wederzijds belang, de onderlinge afhankelijkheid tussen landbouw en industrie. Dat dit niet zonder slag of stoot gestalte kreeg, daarvan getuigen vele auteurs en acteurs uit die dagen, maar mede onder druk van de geopolitieke situatie - de bouw van de Berlijnse Muur begon in 1961 en het Verenigd Koninkrijk verzocht om toetreding tot de Gemeenschap - werd de impasse doorbroken en werd in 1962 tot de invoering van een gemeenschappelijk landbouwbeleid

besloten, gekoppeld aan de verdere vorming van de douane-unie. Zo ontstonden de eerste marktordeningen voor granen en afgeleide producten, later gevolgd voor die voor zuivel, suiker, rundvlees en andere producten.²

Zo beschreven lijkt het erop dat de sociaal-economische krachten die werkzaam waren de politieke besluiten leidden en dat de samenwerking slechts volgde op het realiseren van wederzijds voordeel. Maar dan gaat men toch voorbij aan de mislukte poging begin jaren vijftig om een Europese Defensiegemeenschap op te richten en vooral ziet men dan toch niet diep genoeg in dat de dramatische geschiedenis van Europa de echte aanleiding vormde tot de toenadering van de volkeren. En de werkelijke oorzaak ligt nog dieper naar mijn inzicht, namelijk in de geestelijke geschiedenis van Europa. Het Europa van het Romeinse Rijk, het Europa van Augustinus en Thomas, het Europa van Erasmus en Luther, van Kant en Kierkegaard, van Mozart, Sibelius, Smetana en Chopin, van Holbein, Rembrandt en Cézanne, van Dante, Cervantes, Goethe en Shakespeare, van Marie Curie, Einstein, Semmelweis en Boerhave. Van alle anderen in de grote rij van hen die Europa als vaderland beschouwden. Stefan Zweig vertelde dat hij voor de Eerste Wereldoorlog nog zonder reispas door heel Europa kon reizen. Kunsten en Wetenschappen, Humanisme en Christendom zijn de onmiskenbare getuigen van de gezamenlijke ontwikkeling en culturen van de volken van Europa. Het naar later bleek zo desastreuze nationalistische denken begon eigenlijk pas in zijn volle omvang in de tweede helft van de 19e eeuw, het economisch van elkaar geïsoleerd raken pas omstreeks de Eerste Wereldoorlog. Maar ook oorlogen, conflicten, verzoeningen en samenwerking zijn de gemeenschappelijke erfenis voor ons in onze dagen. Het weer zoveel mogelijk ongedaan maken van de fragmentering van Europa die het gevolg was van alle gebeurtenissen in de eerste helft van de twintigste eeuw, vormde een sterke drijfveer voor integratie in de tweede helft van deze eeuw.

Ik stel vast dat de Europese gedachte en de Europese samenwerking geschaagd worden door de Europese geschiedenis en cultuur en dat de waarden die daarin verankerd liggen vorm hebben gekregen door sociaal-economische arrangementen: de douane-unie, uitgegroeid tot

² Zie J. Meriënboer, *Mansholt. Een biografie*. Meppel, 2006, blz. 280 en verder en J.H. Molengraaf, *Boeren in Brussel. Nederland en het gemeenschappelijk Europees landbouwbeleid, 1958-1971*. Utrecht, 1999, blz. 107.

een gemeenschappelijke binnenmarkt én het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid dat daarvan een wezenlijk onderdeel vormt. Zonder het GLB, zo durf ik te stellen, was de Unie ook niet geworden wat ze is. In het volgende zal ik betogen dat het Europees landbouw- en plattelandsbeleid in zijn nieuwe vorm die taak kan voortzetten, maar dan moet er veel in veranderen.

3. HET MORELE VERHAAL ACHTER DE NOODZAAK TOT EUROPESE SAMENWERKING

Het is wel in 1953 geschreven maar daarom nu niet minder relevant wat hoogleraar Van der Kooy³ schrijft in zijn bijdrage ‘Op het grensgebied van economie en religie’, namelijk dat het verantwoord zijn van een economische beslissing moet worden beoordeeld aan de hand van de norm van doelmatigheid. Maar doelmatigheid is logisch onverbreekelijk verbonden met doeleinden. De toets voor deze ligt in morele waarden. Daarom wil ik daarop nader ingaan.

Als ik het goed zie zijn er twee waarden die dominant zijn in de Europese culturen: gerechtigheid en vrijheid. Vrijheid is een van de grondwaarden achter de Europese gedachte. Helaas vullen velen die waarde tegenwoordig op andere wijze in dan in de klassieke betekenis. Ik sluit aan op de conclusie die Van der Wal⁴ mijns inziens terecht trekt, namelijk dat het oorspronkelijke vrijheidsbegrip in de moderne tijd een gesloten, dat wil zeggen een op zich zelf, op het subject alleen betrekking hebbend karakter heeft gekregen: vrijheid die óp de ander wordt verworven. Dit in tegenstelling tot het klassieke open vrijheidsbegrip dat vrijheid mét de ander samen verwerft en onderhoudt. Vrijheid als relatie dus, in tegenstelling tot vrijheid als domein. Bij dit laatste behoort een begrip van de waardigheid van de mens in de betekenis die Pico della Mirandola er aan geeft, namelijk het vermogen van de mens te kunnen worden wat hij wil.⁵ In de woorden van Van der Wal betekent dit dat de mens “de bepalende instantie ten opzichte van het hem omgevende wordt” en verzwakt of verdwijnt de betrekking van hem met de ander en zijn omgeving.⁶

Het moge duidelijk zijn dat het moderne vrijheidsbegrip, door het afwezig zijn van het relationele, het op de ander en op de omgeving

³ T.P. van der Kooy, *Op het grensgebied van economie en religie*. Wageningen, 1953, blz. 34.

⁴ Zie G.A. van der Wal, *De omkering van de wereld*, Baarn 1996, blz. 39 tot 73.

⁵ Zie ook J. Carrol, *De teloorgang van de Westerse cultuur*, www.inmere.nl blz. 11.

⁶ Van der Wal, blz. 72

betrokken zijn, minder sterk of nauwelijks motiveert tot samenwerking en solidariteit. Dit is een breed waarneembaar maatschappelijk fenomeen. Het verklaart ook in belangrijke mate de verminderde voortgang van de Europese samenwerking. Helaas, moet men zeggen, want het valt moeilijk in te zien op welke wijze en op welke termijn in dit vrijheidsdenken een keer kan komen en vervolgens daarmee maatschappelijke invulling gegeven kan worden in de vorm van een vernieuwend gemeenschapsdenken. De huidige neoliberale, neoconservatieve politieke tendensen, die op het gesloten vrijheidsbegrip geënt zijn wekken wat dit betreft geen hoge verwachtingen.

De tweede kernwaarde achter de Europese gedachte is gerechtigheid. Gerechtigheid is een waarde uit de joods-christelijke traditie die staat voor goed doen aan de zwakke, aan hem die onze hulp nodig heeft omdat hij niet voor zichzelf kan zorgen, zonder dat men daar iets voor terugverlangt, zonder dat dit is voorgeschreven of zonder dat de ander daar juridisch recht op heeft en zonder dat hij onze vriend is. Maar ook die waarde is, net als vrijheid, in onze tijd problematisch geworden. Want hoe vaak wordt het niet verward met rechtmatigheid, als zou het gaan om het in overeenstemming zijn met het geldend wettelijk kader? Anders dan 'rechtmatig' moet 'gerechtig' evenwel begrepen worden in een betekenis die los of buiten het geldende kader staat. Gerechtigheid roept juist de vraag op wat een mens in ethisch, normatief opzicht toekomt of op basis van grondwaarden behóórt toe te komen. "Gerechtigheid verhoogt een volk" zegt de Spreukendichter. Daarmee is een oerwaarheid verkondigd. Een waarheid waarop Paus Benedictus XVI voortbouwt met de opmerking dat "gerechtigheid het doel is en daarmee ook de innerlijke norm van alle politiek".⁷ Het zoeken van gerechtigheid is een wezenskenmerk van het christelijk geloof en een belangrijke drijfveer van het Humanisme en daarom van de Europese cultuur. De mens zoekt deze gerechtigheid niet in de onderwerping aan de staat of het geloof, maar in de relatie van de ene mens tot de ander. Vanuit zijn wil en vermogen om waardig mens te zijn wil hij de ander open tegemoet treden en hem als volwaardige deelgenoot beschouwen.

Ik stel vast dat deze morele kant van de Europese samenwerking de laatste jaren op de achtergrond is geraakt en dat de dragende beginselen van vrijheid en gerechtigheid een zwakkere betekenis

⁷ Encycliek *Deus Caritas Est*, 2006.

hebben gekregen en anders worden ingevuld. Het binnenhalen van eigen nationaal voordeel is steeds meer de boventoon gaan voeren in de Europese discussies. Denken over de ontwikkeling van de samenwerking in Europa en de belangrijke politieke vormgeving daarvan onder andere voor de landbouw en het landelijk gebied, vereist mijns inziens echter denken vanuit de oorspronkelijke betekenis van deze basiswaarden in het licht van de hedendaagse maatschappelijke voorkeuren, de geopolitieke situatie, de veranderingen in onze externe omgeving: het milieu en het klimaat, de ontwikkeling van de technologie en niet in de laatste plaats de demografische veranderingen.

Zoals ik in de inleiding al aangaf zijn de opgaven waar Europa, de Europese landbouw en het Europese landelijk gebied anno 2007 voor staan mijns inziens van een geheel andere orde dan ten tijde van de ondertekening van het Verdrag van Rome in 1957. Zowel op het gebied van de voedselproductie en de voedselvoorziening als voor de inrichting van het landelijk gebied tekenen zich nieuwe behoeften en nieuwe verdelingsvraagstukken af, die nopen tot herbezinning op de rol en taken van de overheid. Daarbij vind ik het essentieel te constateren dat de belangrijkste trends en ontwikkelingen die ik onderscheid een grensoverschrijdende dimensie en impact hebben. Het gaat met andere woorden steeds om vraagstukken die de grip en het probleemoplossend vermogen van individuele landen te boven gaan, het gaat om vragen die zich doen stellen op Europees- en in toenemende mate op wereldniveau en waarvoor we alleen door bundeling van onze gezamenlijke denkkraft en potenties werkbare oplossingen kunnen bedenken. Kortom, ze vergen een Europese aanpak en solidariteit.

4. DE ACTUALITEIT

Ik heb niet de behoefte om al te diep in te gaan op het heden of op wat de dag van morgen brengt, dat is voor mijn opvolger of opvolgster. Maar voor een volledig beeld is het wel relevant enkele afspraken en feiten niet onvermeld te laten. Na de substantiële hervormingen van 1992 (MacSharry) en 2003 (Fischler) is de inkomenssteun aan daarvoor in aanmerking komende agrariërs grotendeels ontkoppeld van hun productie en van zijn meest handelsversturende effecten ontdaan.⁸

⁸ De Nederlandse landbouw is binnen de EU overigens maar een relatief bescheiden ontvanger van inkomenssteun: op jaarbasis circa 800 miljoen euro voor niet meer dan ruim een derde van de totale landbouwproductie.

De steun aan individuele boeren in de oude lidstaten zal tot 2013 een reële waardedaling te zien geven in de orde van grootte van 30% doordat de uitgaven zijn gebonden aan een in 2002 vastgesteld plafond dat slechts in beperkte mate (namelijk tot maximaal 1%) voor inflatie wordt gecorrigeerd, door de toepassing van modulatie (overheveling directe inkomenssteun naar het plattelandsbeleid), door beperkte compensatie voor ingeleverde prijssteun en ten slotte door een algemeen kortingsmechanisme dat bij dreigende plafondoverschrijding in werking zal treden ('degressiviteit').

De hervorming van 2003 brengt met zich mee dat het aandeel van het GLB op de EU-begroting terugloopt van 45% nu naar 39% in 2013. De kosten van het GLB belopen nog geen half procent van het BNP van de EU of circa 1% van alle overheidsuitgaven binnen de Unie. De komende jaren is nog een aantal ijkmomenten voorzien: een zogenaamde *health check* op het hervormde GLB in 2008 en een algehele begrotings-*review* in 2008/2009. Ten aanzien van de landbouwuitgaven zal de *review* misschien uitzicht geven op formules van co-financiering. Ook de discussie over de melkquota zal zich in 2008 toespitsen op de vraag of we het huidige systeem niet geleidelijk in de periode tot 2015 zouden moeten uitfaseren. Ik heb daar bij verschillende gelegenheden mijn opvattingen over kenbaar gemaakt.

Interessanter en minder voorwerp van het onmiddellijke politieke debat lijkt mij de doorkijk naar de ontwikkelingen die na 2013 hun invloed zullen doen gelden op de landbouw en het landelijk gebied en het daarop toe te passen beleid.

5. KLIMAAT EN ENERGIE

Ik noem in de eerste plaats klimaatverandering en de energievoorziening. Met dank aan onder andere de voormalige Amerikaanse vice-president Al Gore is de dreigende mondiale klimaatverandering als gevolg van de uitstoot van broeikasgassen weer volop in de internationale belangstelling komen te staan. Terecht, daar hoort het ook. De gevolgen van de voorspelde klimaatverandering kunnen veelzijdig en ingrijpend zijn⁹: verhoogde kans op overstromingen in laag gelegen gebieden tegenover overstelpende droogte elders: wereldwijd lopen honderden miljoenen mensen het risico permanent

⁹ Zie Nicholas Stern in zijn spraakmakende onderzoek *The Economics of Climate Change*, 2006.

ontheemd te raken. Om dicht bij huis te blijven: bij 2 graden temperatuurstijging neemt de beschikbaarheid van water voor de landbouw in Zuid-Europa naar verwachting met 20% af. En verder: slinkende voedseloggsten, vooral in Afrika, met een groeiend leger hongerende mensen en toenemende armoede in de armste landen als gevolg en ernstige schade aan ecosystemen - bij een mondiale temperatuurstijging van 2 graden, wordt 15 tot 40% van de soorten met uitsterven bedreigd.

De veranderingen als gevolg van de opwarming van de aarde zijn in verschillende scenariostudies verkend. De voorspellingen zijn met de nodige onzekerheden omgeven, maar het algemene beeld is dat het in het noorden van Europa warmer en natter zal worden en in het zuiden warmer en droger. Het opschuiven van klimaatzones zal daarmee onvermijdelijk het verplaatsen van teelten tot gevolg hebben. Als het klimaat in Zuid-Europa droger en heter wordt, groeit mogelijk het belang van de noordelijke landbouwarealen voor de voedselvoorziening.¹⁰ Mondiaal gezien verwachten wetenschappers voor Europa minder negatieve effecten dan voor andere delen van de wereld.¹¹ Met andere woorden, de klimaatverandering is bij uitstek een voorbeeld van een nieuw verdelingsvraagstuk waarvoor Europa zich gesteld ziet. Immers als het zo is dat Europa de komende decennia terecht komt in de positie van een belangrijke graanschuur van de wereld, dan scheidt dit niet alleen nieuwe verantwoordelijkheden, maar biedt dit ook nieuwe kansen.

De verwachte klimaatverandering onderstreept ook het belang van de landbouw als leverancier van *non food* gewassen. Door de sterk gestegen prijzen van fossiele brandstoffen en de noodzaak de uitstoot van kooldioxide terug te dringen is in sommige delen van de wereld de energiewinning uit groene grondstoffen en afvalproducten economisch interessant geworden. Er wordt een sterke toename van de teelt van energiegewassen verwacht en grote investeringen in de verwerking daarvan. Wereldwijd is de belangstelling voor de productie van ethanol en biodiesel daardoor sterk gestegen.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld *Change Special Klimaatverandering & Adaptie*, ministerie van LNV, juli 2006, blz. 33 e.v. en de presentatie van Martin Perry van het UK Meteorological Office tijdens de informele Landbouw- en Milieuraad van 11 september 2005 'Impacts of Climate Change on Agriculture in Europe'.

¹¹ Vergelijk voorpublicatie van het rapport van de Groupe intergouvernementale d'experts sur l'évaluation du climat (GIEC) weergegeven in *Le Monde*, in de vorm van kaartbeeld, 26 september 2006, Economie V.

Maar niet alleen voor energieopwekking, ook voor nieuwe duurzame materialen staan plantaardige producten opnieuw in de belangstelling. Dat kan tot spanningen gaan leiden op de markt van grondstoffen tussen energie- en voedselbestemmingen, hetgeen doet denken aan het adagium van de oude Romeinse veldheren dat “paarden mensen eten” en dat legioenen zich om die reden te voet verplaatsen. De concurrentie tussen *food*, *feed* en *non-food* zal verscherpen. Concepten als ‘*bio refineries*’, waarin reststromen en plantaardige grondstoffen worden verwerkt, zullen sterk aan betekenis winnen. En als de mineralenproblematiek van het zogenaamde digestaat (het restproduct van vergisting) in het kader van de Nitraatrichtlijn kan worden opgelost of versoepeld, dan is dit een extra stimulans voor deze vorm van groene energie opwekking. Maar ook de teelt van houtachtige gewassen die door middel van fermentatie of rechtstreeks als brandstof kunnen dienen heeft perspectief.

6. VOEDSEL, WATER EN MILIEU

Als tweede relevante trend noem ik de mondiale demografische ontwikkelingen en de betekenis daarvan voor de druk op het milieu, in het bijzonder het waterverbruik. De Verenigde Naties schatten dat de wereldbevolking in 2025 ca 7,8 miljard en in 2050 9 miljard mensen zal tellen. Dat betekent een toename van 50% in 50 jaar. De bevolking van Europa neemt niet toe en veroudert in hoog tempo.¹² Beide feiten hebben grote invloed op de toekomstige vraag naar voedsel in de wereld, zowel kwantitatief als kwalitatief.¹³ Als we daarbij betrekken de sterke economische groei en daarmee de inkomensverbetering van opkomende economieën zoals China en India, en de empirisch stabiele relatie tussen welvaartsniveau en consumptie van dierlijk eiwit, dan volgt ook hieruit de conclusie dat de vraag naar hogere kwaliteitsvoedingsmiddelen (en daarmee naar volume aan oorspronkelijke biomassa) sterk zal toenemen.¹⁴

Het lijkt geen twijfel dat de op zichzelf positieve ontwikkeling van het terugbrengen van de honger in de wereld ten koste is gegaan van het milieu en de bodem: erosie, verzilting, verwoestijning, verzadiging met mineralen en ontbossing. De hoogste prijs is betaald door milieu

¹² Vgl. T. Judts: *Na de oorlog*, 2006 Baarn, blz. 978 e.v.

¹³ Aan *NRC Handelsblad* van 16 oktober jl. (Wereldvoedseldag) wordt het volgende ontleend: Anno 2006 lijdten bijna 815 miljoen mensen acute dan wel chronische honger; honger maakt jaarlijks 10 miljoen doden, waarvan 6 miljoen kinderen. Sinds 1990 daalde het aantal hongerlijdenden in de wereld per saldo met 9 miljoen. Deze daling trad vooral op in Azië en Zuid- en Midden-Amerika. In Afrika ten zuiden van de Sahara nam daarentegen het percentage hongerenden met 20% toe; één op de drie mensen lijdt daar honger.

¹⁴ Vgl. Louise O. Fresco. *De nieuwe spijswetten*. Amsterdam, 2006, blz. 94 e.v.

en bodem in de ontwikkelingslanden.¹⁵ De afname van biodiversiteit is in bepaalde gebieden enorm. Daarmee worden ecosystemen in hun bestaan aangetast en gaan genetische bronnen voorgoed verloren.

En dan water: elke 20 jaar verdubbelt het wereldwijde gebruik van zoetwater. Op het Vierde Wereld Water Forum dat dit jaar in Mexico werd gehouden, wezen alle feiten in dezelfde richting: water wordt zodanig schaars dat dit een steeds grotere bron van conflicten zal worden. Ik noem enkele aansprekende feiten: de landbouw neemt 70% van alle zoetwatergebruik in de wereld voor zijn rekening: de helft van alle voedingsmiddelen wordt met kunstmatige watertoediening voortgebracht. Voor één kilo tarwe is 1.500 liter water nodig en voor 1 kg rundvlees 15.000 liter. Een Europeaan verbruikt bijna 700 m³ per jaar, een Afrikaan nog geen 200. Ook hier is er naast de absolute schaarste een geweldig groot verdelingsvraagstuk.¹⁶ En dan spreek ik nog niet voor de kwaliteitsproblemen van drinkwater met alle gevolgen van dien voor onder meer gezondheid.

Naast dit vraagstuk van de toenemende absolute schaarste moet het nog veel ingewikkelder vraagstuk van de verdeling in ogenschouw worden genomen. De ontwikkelde rijke landen van het Westen hebben veel van de beschikbare grondstoffen gebruikt of binnen hun invloedssfeer gebracht en opkomende economieën als China en India zijn in hoog tempo bezig dit na te volgen. De morele vraag die daarbij naar voren komt is of men, gelet op de groeiende schaarste, ontwikkelingslanden het recht mag ontzeggen ook een welvaartsniveau na te streven dat vergelijkbaar is met het onze. En zouden wij bereid zijn om de veroorzaakte ecologische schade te compenseren?

¹⁵ Volgens een rapport van de Amerikaanse onderzoeksorganisatie IFDC dreigen de oogsten in Afrika de komende 15 jaar door erosie met 17 tot 30% terug te lopen, meldde *de Volkskrant* van 30 maart 2006.

¹⁶ OECD. *Water and Agriculture: Sustainability, Markets and Policies* (Oct. 2006). Aanbevolen wordt onder meer marktconforme oplossingen te ontwikkelen om efficiënter watergebruik en vermindering van de vervuiling te realiseren, waaronder het beprijsen en verhandelen van water en nutriënten. Ook zouden boeren, industrie en bevolkingsgemeenschappen beter betrokken moeten worden bij het ontwerpen en uitvoeren van integraal waterbeheer. Zie ook artikel in de *Süddeutsche Zeitung*, 21 november 2006.

Globalisering en liberalisering gaan hand in hand

7. GLOBALISERING EN LIBERALISERING

Vervolgens: globalisering en liberalisering. In de afgelopen jaren is de globalisering verder toegenomen. Daarover bestaat geen twijfel. Evenmin over de vraag of die zal doorgaan. De moderne technologie maakt nu eenmaal deze verdere globalisering mogelijk. Opkomende economieën in Azië en Zuid-Amerika zullen op de markten van arbeidsintensieve agrarische en industriële producten een hoofdrol gaan spelen, evenals op die voor landbouwgrondstoffen. Ook Europa zal ten volle de gevolgen hiervan ondervinden. Wat zich nu al manifesteert met betrekking tot bijvoorbeeld kleding, schoenen en pluimveevlees zal alleen maar toenemen. Ook op terreinen waar Nederland nu een sterke positie heeft, bijvoorbeeld bloemen.

Globalisering en liberalisering gaan hand in hand. De vraag of men liberalisering gewenst acht is naar mijn idee minder relevant dan de vraag in hoeverre het überhaupt mogelijk is om deze tendens te weerstaan. Mijns inziens is de vraag relevanter naar de wijze waarop, het tempo waarin en de voorwaarden waaronder de liberalisering en daarmee de toegang tot elkaars markten en dus ook tot de Europese markt kan worden gerealiseerd, zodat aanpassing, afbouw en opbouw de tijd krijgen om ordentelijk te verlopen. En nog relevanter is de vraag of de globalisering en liberalisering in voldoende mate begeleid worden door nieuwe institutionele arrangementen op internationaal niveau. Immers onderzoeken wijzen uit dat de

positieve effecten zonder begeleiding met name bij de geïndustrialiseerde landen en zeker niet bij de armste ontwikkelingslanden terecht komen. Zoals we nationaal en Europees een liberale markteconomie begeleiden door instituties die een goede afloop van marktprocessen moeten borgen, zullen we dat ook op internationaal niveau moeten doen.

Ook internationaal past dat waar de markt faalt, de overheid zal moeten ingrijpen en bijsturen. Dit geldt voor het mededingingsbeleid, maar geldt in onze eigen economieën bijvoorbeeld evengoed op het gebied van milieu, gezondheid en veiligheid, arbeidsomstandigheden en dierenwelzijn. Ook hier faalt de markt, ook dan grijpt de overheid in. Waarom dan niet ook op internationaal niveau; waarom wordt internationaal dergelijk ingrijpen beschouwd als handelsverstorende maatregelen en niet als maatregelen die corrigeren op marktfalen? Ofwel waarom zouden we niet ook op internationaal niveau de negatieve externe effecten van privaateconomisch handelen internaliseren en daarmee de welvaart echt optimaliseren? Ook bij integratieprocessen op globaal niveau die gepaard gaan met liberalisering, ofwel het afschaffen van regels op nationaal niveau, dienen nieuwe regels en instituties te worden opgebouwd die marktfalen corrigeren en het publiek belang bewaken. Vrijheid en verantwoordelijkheid zijn ook in deze zin niet te scheiden.

Van belang is dat we bij een en ander oog hebben voor de ingrijpende geopolitieke verschuivingen die zich voor ons oog voltrekken. Was het tot vijf jaar geleden niet een hersenschim na de Koude Oorlog te menen dat de Verenigde Staten op eigen grondgebied zouden worden aangevallen; het gebeurde op 11 september 2001. Was het denkbaar dat Rusland 15 jaar na het uiteenvallen van de USSR weer invloedrijk en rijk zou worden; de enorme natuurlijke hulpbronnen en de gestegen prijzen ervan hebben Moskou weer in een belangrijke machtspositie geplaatst. Was het voorstelbaar dat in twee landen die vanaf het begin aan de Europese Unie deelnamen, Frankrijk en Nederland, de zogenaamde Grondwet van de Unie zou worden weggestemd; het gebeurde tot ieders verbazing en tot veler verbijstering. En ten slotte: was het voorzienbaar dat de economie van met name China zo sterk zou groeien dat een stroom van voor eigen economie overtollig kapitaal over de gehele wereld zou worden geïnvesteerd met alle invloed van dien?

Ik acht het uitgesloten dat de opkomst van nieuwe economische grootmachten in Azië en de ontwikkelingen in Midden- en Zuid-Amerika zonder gevolg zullen blijven voor de mondiale handelsagenda. Tegen de liberale ideologie van vrijhandel wordt in andere delen van de wereld immers heel anders aangekeken dan in het Westen.¹⁷ Maar ook bij ons is naar mijn idee het geloof in het neoklassieke liberalisme tanende en wordt weer gezocht naar een meer 'gevuld' en 'open' vrijheidsbegrip.¹⁸ Zoals ik hierboven al aangaf leidt liberalisering niet vanzelf tot het realiseren van maatschappelijk gewenste waarden. Ik signaleer dat in onze samenleving bijvoorbeeld groeiend belang wordt gehecht aan de kwaliteit van voedsel en van de voedselproductie. De voedselkwaliteit en de intrinsieke waarde van ons voedsel zijn steeds meer mede bepalend voor de kwaliteit van het leven; voorkeuren waaiëren steeds breder uit en worden steeds meer divers en variabel. Het goede glas wijn en de voortreffelijke maaltijd op het ene moment, het snelle *fast food* broodje op het andere.¹⁹

Er is in dit verband nog een belangrijk aspect aan de voedsel-vraagstukken verbonden, namelijk de kwaliteit ervan in relatie tot de menselijke en diergezondheid. Obesitas en de daarmee verbonden lichamelijke gevolgen zijn een voorbeeld van een groeiend probleem dat hoge maatschappelijke kosten veroorzaakt. Voor diergezondheid geldt hetzelfde: grondstoffen van over heel de wereld, gemengd tot diervoeder, kunnen door verkeerde samenstelling, ondeugdelijke grondstoffen en migrerende pathogenen de gezondheid van zowel dier als mens bedreigen. Dat noodzaakt tot scherpe kwaliteitseisen en adequate handhaving over de gehele productieketen en veroorzaakt dienovereenkomstige kosten.

Eén ding is duidelijk: het begrip kwaliteit (waarmee van oudsher de fysieke eigenschappen van een product werden aangeduid) krijgt een

¹⁷ De uitkomst van de recente verkiezingen voor het Congres in de VS zullen de krachtige wind van vrijhandel die de laatste jaren uit het westen kwam, vermoedelijk wat doen luwen. Zorg voor behoud van eigen werkgelegenheid, het verdwijnen van industrieën en het verplaatsen van bedrijven naar andere delen van de wereld is ook in Europa een issue dat meer belangstelling krijgt.

¹⁸ De uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november jl. lijkt te wijzen op het zoeken van verbinding en het versterken van gemeenschapszin. Zie ook de onderzoeksresultaten van RIVM en SCP uit 2002, die, zoals Evelien Tonkens betoogde in *de Volkskrant* van 29 november 2006, dit al vroeg signaleerden. Ik verwijs ook naar een drietal artikelen over de trend naar nieuwe gemeenschapszin in *Die Zeit* van 9 maart 2006 en naar diverse publicaties van G. van den Brink, waaronder in *Trouw* van 11 maart 2006. Mijn visie terzake heb ik onder woorden gebracht in de 'Kloosterkerklezing' van 14 maart 2006, getiteld 'Ik en de Anderen - tussen individualisme en overgave'.

¹⁹ Zie ook Louise O. Fresco, op. cit, blz. 106 e.v.

steeds bredere betekenis en invulling. Naast de eigenschappen van het product - voedzaam, lekker, gezond - komt in toenemende mate de productiewijze in de belangstelling: gebruik van gewasbeschermingsmiddelen, diervriendelijkheid, bereidingswijze, toevoegmiddelen, enz. Het verhaal achter het product vormt een wezenlijk deel van het afwegingskader voor de gebruiker. Deze vraag meldt zich op de markt; ondernemers met visie spelen hierop in.

8. REGIONALE ONTWIKKELING, VITALE LANDELIJK GEBIED EN DIERENWELZIJN

Dit brengt mij op de vierde en laatste trend die ik onderscheid: de grotere waarde die burgers hechten aan behoud en versterking van de regionale identiteit, aan een aantrekkelijk, vitaal landelijk gebied en aan dierenwelzijn. Deze trend zou ik willen samenvatten in de kernzin: zorg voor de kwaliteit van het leven.²⁰ De breed beleefde behoefte aan contact met het oorspronkelijke, het rustgevend, het vertrouwde van de landelijke ruimte, vormt een contrapunt van het gejaagde bestaan in de stedelijke omgeving. Het is een verlangen naar ontspanning, naar beleving van de natuur, naar ruimte om zich heen, naar de eenvoud van het plattelandleven, naar de bronnen van het eigen bestaan. Dat zijn sterk in opkomst zijnde verlangens, die mede bepaald worden door het niveau van de welvaart. Als ik het goed zie dan zal de trend van de herwaardering van het landelijk gebied die nu vooral rondom sterk verstedelijkte regio's duidelijk merkbaar is, doorzetten. Ik verwacht dat de belangstelling voor het landelijk gebied en wat daar plaatsvindt op het gebied van natuurbehoud en plattelandontwikkeling, niet alleen in dichtbevolkte gebieden zal toenemen, maar ook breed uitwaaiend daarbuiten sterk zal groeien. De auto als symbool van de vrijheid tot verplaatsing en de fiets als symbool van ontspanning zijn met deze ontwikkeling nauw verbonden.

De zorg voor de kwaliteit van het leven beperkt zich niet tot het eigen menselijk bestaan. In groeiende mate krijgt dit ook gestalte in de zorg voor de kwaliteit van het leven van het dier. Toen ik enkele jaren geleden voor een gezelschap parlementariërs uit een aantal lidstaten de opmerking maakte dat we na de fase van emancipatie van de arbeider en van de vrouw nu aan de vooravond staan van de

²⁰ Wageningen UR heeft deze trend ook goed begrepen door als motto te kiezen: 'for quality of life'.

emancipatie van het dier, was hoongelach van een aantal aanwezigen mijn deel. Maar wie zou in ons land nog durven ontkennen dat de zorg voor het dier niet een actueel en gevoelig maatschappelijk thema is? En deze trend zal doorzetten: de wijze waarop wij met dieren omgaan is, naar de woorden van Kant en later van Gandhi, een beschavingskenmerk. De grote opgave is het organiseren en stimuleren van de noodzakelijke aanpassingsprocessen in de veehouderij en deze te verbinden met het aankoopgedrag van consumenten. Transparantie en samenwerking in de keten zijn hierbij sleutelbegrippen. Nalevingscontrole met inherente kosten is evenzeer aan de orde.

9. TOEKOMST VOOR LANDBOUW

Wat ik met dit alles slechts heb willen aanduiden is de enorme dynamiek die de globale ontwikkelingen kenmerkt. En in die werveling van gebeurtenissen moeten de Europese Unie en de afzonderlijke lidstaten hun plek bezien, herzien en opnieuw bepalen. Want wat betekent dit alles voor Europa, voor de Europese landbouw en het landelijk gebied in Europa? De verschuiving van klimaatzones en de in verschillende delen van de wereld optredende schaarste aan water brengt met zich mee dat de omstandigheden in de verschillende agrarische productiegebieden zullen veranderen. Tegelijk zal de wereldvraag naar voedsel en andere landbouwproducten de komende decennia sterk stijgen en zal de landbouw invulling moeten geven aan een breder kwaliteitsbegrip.

In navolging van oud-LEI directeur Zachariasse wil ik deze vraagstukken op een hoger abstractieniveau bezien.²¹ Ze komen dan neer op het zoeken naar nieuwe evenwichten in de driehoek die opgespannen wordt door de hoekpunten *people*, *profit* en *planet*. Het veel gebezigde begrip duurzaamheid wordt ten onrechte soms beperkt tot de afweging tussen *profit* en *planet* of tussen *profit* en *people*. De kern van het vraagstuk is het bereiken van een nieuw zwaartepunt in de driehoek als uitkomst van nieuwe maatschappelijke realiteiten en prioriteiten. Vooral die laatste zijn de consequentie van waarden die we willen hanteren of eerbiedigen. We hebben hier dus niet alleen te

²¹ Afscheidsrede Prof. Dr. Ir. L.C. Zachariasse bij vertrek als algemeen directeur LEI-WUR (24 november 2005): ‘...en welvaart 's landmans werk bekrönt...’.

‘targeted payments’

maken met het technische vraagstuk “hoe maken we de driehoek groter?” maar ook met een keuzevraagstuk met een dominant moreel gehalte: “waar leggen we de nadruk op?” Voor het technische vraagstuk is vooral kennisontwikkeling en toepassing een wezenlijke opgave. Landbouw zal naar mijn mening in de toekomst een steeds kennisintensievere sector worden.

Er zal steeds efficiënter met grondstoffen, bodem, water en lucht moeten worden omgegaan en er zal continu moeten worden beantwoord aan maatschappelijke eisen op het gebied van dierenwelzijn, landschap en voedselkwaliteit. Europa verkeert mede door deze ontwikkeling in de positie om ook in de toekomst een belangrijke speler op de wereldvoedselmarkt te blijven. De oude economische wet van de comparatieve voordelen lijkt mij ten voordele van onze eigen hoog ontwikkelde landbouw voluit van toepassing te zijn. Ik zie hierin grote kansen voor de verdere ontwikkeling van duurzaam, maatschappelijk agrarisch ondernemerschap. Tegelijk meen ik dat Europa vanuit een oogpunt van vrijheid en gerechtigheid daarnaast de taak heeft eraan bij te dragen dat de hongerigen in de wereld voldoende voedsel krijgen. De wereld kan het Europese hoogproductieve landbouwareaal niet missen. Het gaat niet meer alleen om zelfvoorziening voor Europa, maar ook om solidariteit met de armsten in de wereld. Dat is een deel van de morele kant van de Europese landbouw.

Van innovatie en technologieontwikkeling zijn voor de hiervoor genoemde problemen grote bijdragen noodzakelijk en te verwachten. Juist in Europa liggen hier kansen. Dat geldt niet alleen de meer traditionele technologie. Ook de moderne biotechnologie in zijn verschillende vormen biedt interessante en vruchtbare perspectieven

voor oplossingen. Ik hoef die niet te schetsen in dit kader. Wel wil ik op een andere kant van deze doorbraaktechnologieën wijzen, namelijk de maatschappelijke zorg die vooral onder grote delen van de Europese bevolking leeft over de consequenties op lange termijn voor onder andere biodiversiteit en natuurlijke ecosystemen. En ook is de ethische vraag aan de orde in hoeverre hiermee grenzen worden overschreden. Zo is er de discussie over het zogenaamde co-existentievraagstuk, het naast elkaar vóórkomen van klassieke en genetisch gemodificeerde gewassen, die landen in de EU op verschillende wijze wensen aan te pakken; via wetgeving (Duitsland) of via convenanten (Nederland).

De mogelijkheden die nieuwe technologieën bieden zijn veelbelovend, maar roepen tegelijkertijd ook dilemma's op. De moderne biotechnologie is hiervan een markant voorbeeld. De uitdaging is ter wille van de globale behoeften, in het bijzonder die voor voedsel en milieu, deze dilemma's te overstijgen door er op een goed doordachte wijze mee om te gaan. Naar mijn verwachting zal de moderne technologie steeds verder doordringen, zij het in verschillende delen van de wereld in verschillende omvang en in verschillende toepassingen. Voor bio-energie of medische toepassingen is de maatschappelijke acceptatie van een andere orde dan voor voedsel. Transparantie in de vorm van etikettering zal voor de consument noodzakelijk zijn om de gescheiden markten ook onderscheidbaar te maken. Duidelijk is dat controlesystemen op naleving van voorwaarden noodzakelijk zijn en ook hier: met dito kosten.

Ik denk dat de grote uitdaging is het beleid voor landbouw en landelijk gebied steeds opnieuw tegemoet te laten komen aan de sterk veranderende maatschappelijke vraag. Bij het GLB dat rond 1960 werd vorm gegeven was die vraag scherp gefocust op de landbouwproductie ten behoeve van de voedselvoorziening en het besparen van deviezen. In de loop van de tijd heeft het Europees landbouwbeleid zich gevoegd naar nieuwe omstandigheden en behoeften. Ik wijs nog maar op de ontwikkeling van een 'tweede pijler' van het landbouwbeleid en op de achtereenvolgende hervormingen van de afgelopen 10 à 15 jaar. Maar ik denk ook aan de recente uitbreiding van de EU met 10 nieuwe Midden- en Oosteuropese lidstaten, die het aantal boeren in de Unie in één klap verdrievoudigde van 5 tot 15 miljoen en waardoor de diversiteit aan ontwikkelingsstadia van de landbouw, aan landschappen en aan biodiversiteit geweldig is toegenomen. Het GLB heeft deze expansie soepel en vrijwel geruisloos opgevangen.

Zoals ik in het voorgaande heb aangegeven wordt het speelveld de komende decennia echter nog ruimer. De maatschappelijke vraag waaraan het beleid voor landbouw en landelijk gebied in deze eeuw moet voldoen heeft naar mijn idee drie dimensies. Het gaat in de Europese landbouw om een meer directe verbinding met de markt, maar daarnaast ook om verbinding met milieu en landschap en om verbinding met de samenleving als geheel. De begrippen vrijheid en gerechtigheid vragen daarmee ook om een invulling en toepassing die tegemoet komt aan deze bredere opdracht. Concreet betekent dit wat mij betreft dat Europa zijn verantwoordelijkheid moet nemen voor de wereldvoedselvoorziening, voor het behoud van de (mondiale) biodiversiteit en voor de kwaliteit van natuur en landschap in het eigen landelijk gebied. Dit zijn collectieve waarden waarvoor de overheid anno 2007, maar ook anno 2020 primaire verantwoordelijkheid draagt. Daarop zullen de beleidsinstrumenten en budgetten in de toekomst gericht moeten zijn; ‘targeted payments’, gerichte betalingen, is hier het sleutelbegrip. Uiteraard zal een overgang van het huidige systeem van overwegend inkomenssteun die is ontstaan vanuit compensatie voor dalende prijzen naar een systeem van gerichte betalingen, geleidelijk moeten plaatsvinden, zodat de landbouw zich er op kan instellen.

Ik meen dat een nieuw gemeenschappelijk beleid voor de ontwikkeling van de landbouw en het landelijk gebied in het Europa van 27 lidstaten niet alleen nodig en dienstig is aan het behoud van de kwaliteit van het leven van de inwoners van de Unie, maar eveneens zal bijdragen aan een hernieuwing en versterking van de Europese gedachte en nadere fundering van haar morele grondslagen. In deze

vrijheid
in verbondenheid

zin versta ik dan ook de uitdaging die ligt in de constatering van de Britse historicus Judt dat Europa sociologisch gezien fragiel is geworden.²² Judt verklaart de teloorgang van de Europese gedachte onder de bevolking in de eerste plaats door de vervaging van de betrekking op de oorspronkelijke passie van haar grondleggers en aan het algemene gebrek aan een historisch bewustzijn bij veel mensen van de generatie na 1960. Daarnaast noemt hij de effecten van de mijns inziens volstrekt terechte, volledige opnemng van de oude Oost-Europese satellietstaten van de Sovjet-Unie in de Europese Unie.

Ik refereerde hierboven al even aan de geweldige uitbreiding die de EU in de loop van de jaren heeft doorgemaakt. Daarmee is ook de diversiteit binnen Europa in allerlei opzichten enorm toegenomen. Een toekomstig beleid voor landbouw en landelijk gebied zal aan die verscheidenheid volledig recht moeten doen. De oorspronkelijke grondslag voor de Europese integratie was, na alle historische verschrikkingen en tegenover de dreiging van de Koude Oorlog, vanzelfsprekend *vrijheid in gebondenheid*.²³ Nu, meer dan 15 jaar na de val van de muur, moet de grondslag zijn: *vrijheid in verbondenheid*. Dat was ook de grondslag voor de uitbreiding naar het oosten: de landen daar waren decennia lang tegen wil en dank onvrij en van Europa afgesloten. Op toetreding tot de Unie hadden zij het volste recht. Juist door hun huidige verbondenheid met de EU is hun de vrijheid verschaft en de gerechtigheid betracht, waar wij en zij zo lang naar verlangd hebben. Net zoals eerder de verbondenheid met de EU de Zuid-Europese landen de vrijheid gaf hun nog prille democratieën veilig te stellen en verder te ontwikkelen, kunnen ook deze nieuwe lidstaten deze ontwikkeling volgen.

Maar bij veel burgers leeft er onzekerheid over de Europese integratie, nog versterkt door de wereldwijde ontwikkelingen die ik aanstipte. Ik zet mij dus aan de taak in het volgende deel de grondtrekken van een nieuw gemeenschappelijk beleid voor het landelijk gebied van Europa te schetsen. Vrijheid (in verbondenheid) en gerechtigheid zie ik daarvoor als belangrijke ankers. Ik bedoel daarmee concreet dat we het toekomstig landbouw- en plattelandsbeleid goed zullen moeten

²² Zie de interessante beschrijving van Tony Judt in zijn boek: *Na de oorlog. Een geschiedenis van Europa*, Amsterdam, 2006, met name deel IV over de verdamping van de historische context en onbekendheid van de bevolking met de Europese eenwording en de Europese instituties.

²³ Vrij naar prof. dr. ir. L.C. Zachariasse, oud-directeur LEI-WUR.

toetsen aan de rol- en verantwoordelijkheidsverdeling tussen Unie en lidstaten en dat we vanuit onze gezamenlijk benoemde collectieve waarden zullen moeten vaststellen welke bijdrage van een ieder gevraagd wordt om deze te realiseren.

10. DRAGERS VAN HET GOEDE LEVEN

De landbouw en het landelijk gebied als dragers van het goede leven in een zich verenigend Europa. Dat is misschien wel de beste samenvatting van wat mij voor ogen staat. Het goede leven in zijn meervoudige betekenis die refereert aan gerechtigheid en aan een 'open' vrijheid, overstijgt de materiële kant van het goede leven. Als ik het goed zie dan is in de westerse landen de behoefte groeiend aan een hernieuwing van de spirituele zijde van het leven. De oude existentiële vragen die Leo Tolstoj ons eens heeft voorgehouden: "wat moeten we doen, hoe zullen we leven, wat is het goede leven?", zijn actueel en in de harten van velen. Het is opmerkelijk dat waar onze welvaart nieuwe hoogten bereikt, naast de verdelingsvraag vanuit gerechtigheid ook de vraag naar de kwaliteit van het eigen bestaan sterk leeft. De Indiase econoom Depak Lal merkt treffend op: "so at the end of its second millenium the West has come to a strange pass. Its unique and distinctive cosmological belief, individualism which has led to its great material prosperity, has finally triumphed in the material sphere".²⁴

De innerlijke wens om het materiële te overstijgen hangt ook samen met breed levende gevoelens van onzekerheid. Behoefte aan rust en ontspanning, duidelijkheid en houvast zijn herkenbare symptomen van een gejaagd en op zichzelf gericht leven. Het verlangen naar meer gemeenschap, naar samen kunnen werken, naar verbinding met anderen; met het zoeken naar idealen, het betekenis willen geven aan het eigen bestaan in relatie met anderen: het zijn allemaal vormen van de vraag naar het goede leven. Langs deze weg krijgen de waarden gerechtigheid en vrijheid een hernieuwde inhoud. Ik ben er zeker van dat dit proces gaande is en zich zal doorzetten. Dat betekent ook veel voor de Europese samenwerking in de komende jaren. Waar het nu lijkt dat het vuur van weleer is gedoofd en scepsis over de Europese samenwerking alom tegenwoordig lijkt, ben ik ervan overtuigd dat met name vanuit de nieuwe lidstaten de drijfveer tot samenwerking

²⁴ Zie D. Lal. *Unintended consequences*. MIT Press, Cambridge Mass, 1998, blz. 123. Geciteerd in Th. V.d. Klundert. *De onverbidelijke dynamiek van het kapitalisme*. KUB, 2001, blz. 37.

nieuw elan zal krijgen, vanwege het besef dat vrijheid en gerechtigheid die men zo lang heeft ontbeerd, de beste basis vormen voor gemeenschapszin. De Franse filosoof Gauchet betoogt overtuigend dat vooral in het verminderend oog hebben voor het algemeen belang - verminderende gemeenschapszin dus - de democratie zelf het kind van de rekening dreigt te worden.²⁵

Stabiliteit in een zo divers gebied als Europa en zo veelsoortige samengestelde bevolkingen en culturen kan alleen bestaan onder de voorwaarde dat door velen breed en diep wordt gevoeld dat ze een redelijke plaats te midden van vele anderen innemen. Daarom kunnen verschillen in rechten en welstand, die bijvoorbeeld in het begin na toetreding van nieuwe lidstaten onvermijdelijk zijn, niet lang bestaan. De door de Europese Raad uitgezette koers en de daarbij behorende financiële kaders tot 2013 zijn dan ook de periode waarin de bestaande verschillen zo veel mogelijk moeten worden opgelost. Maar daarna breekt de interessante periode aan waar ik mij nu verder op richten wil en van daaruit wil ik terugzien op wat nog in de periode voordien te doen staat.

11. PRODUCTIERUIMTE VOOR VOEDSEL EN GRONDSTOFFEN

Welke functie heeft het landelijk gebied in Europa in de komende jaren? Ik zie vier hoofdfuncties, die elkaar overigens voor een deel overlappen. In de eerste plaats zie ik het landelijk gebied als productieruimte voor het zeker stellen van voldoende en kwalitatief hoogwaardig voedsel en van grondstoffen voor de productie van vernieuwbare grondstoffen en energie. Een gezonde, dat wil zeggen een aan de omstandigheden aangepaste, primaire voortbrenging van deze producten gekoppeld aan een technologisch hoogstaande verwerkings- en vermarktungsindustrie is van essentieel belang voor de stabiliteit en de welvaart in Europa. In een instabiele wereld, waarin de machtsverhoudingen en de economische posities soms snel verschuiven, zal Europa in elk geval grote afhankelijkheid van de voedselvoorziening van andere landen moeten willen voorkomen. Er zijn scenario's denkbaar waarbij de strategische aspecten (voedselzekerheid) een grotere rol gaan spelen dan velen nu nog voor mogelijk houden. De vraag of er vanwege de interne stabiliteit niet toch enige vorm van grensbescherming voor de belangrijkste

²⁵ Vgl. M. Gauchet. *La religion dans la démocratie*, Paris, 1998.

producten in stand zou moeten blijven (bijvoorbeeld ter voorkoming van calamiteiten), kan in dit verband worden bevestigd.

Om de behoeften naar omvang en aard goed te voorzien is tevens een combinatie van activiteiten en soorten van processen noodzakelijk. Combinaties van plantaardige en dierlijke productie in de vorm van 'nieuwe gemengde bedrijven', vooral gericht op energie-efficiency, zullen op grotere schaal ontstaan. Het hoge niveau van kennis en technologie in Europa zal het mogelijk maken op dit terrein totaal nieuwe combinaties van bedrijven en processen te ontwikkelen.

Dit hele proces is voornamelijk marktgedreven. De rol van de overheid, of die nu lidstatelijk of Europees is, is randvoorwaardelijk, faciliterend en verbindend van karakter. De overheid stelt grenzen aan ontwikkelingen vanuit de publieke zorgplicht voor bijvoorbeeld het milieu en dierenwelzijn. Ook handhaaft zij kwalitatieve eisen, al dan niet door toezicht op private systemen, op zowel industrie als dienstverlening, zowel tijdens de productie als bij in- en uitvoer. Als, wat ik verwacht, kwaliteit straks het onderscheidende kenmerk wordt waarmee ondernemers zich op de markt staande moeten zien te houden, dan is de overheidsrol vooral een faciliterende in het krachtig ondersteunen van kennisontwikkeling en verspreiding, het bevorderen van ondernemerschap in onderwijs en onderzoek en het scheppen van een gunstig klimaat voor ondernemers en innovatieve ontwikkelingen, bijvoorbeeld door ruimte te bieden aan experimenten en robuuste regelgeving en beperking van administratieve lasten. Verbindend is zij in het zorgdragen dat private partijen onderling of samen met de overheden samenwerking zoeken en belemmeringen opheffen, alsmede in de ontwikkeling van private en publieke projecten waarin overheden ook daadwerkelijk mede risicodragers worden.

Deze ontwikkeling zal zich concentreren in die regio's en op die bedrijven waar de omstandigheden daarvoor gunstig zijn. Marktkrachten zijn leidend en de overheidsrol is gericht op het bevorderen, inkaderen en bewaken van collectieve waarden. Voor ondersteuning van inkomens van primaire producenten is geen principiële rechtvaardiging te geven. Omdat de situatie in 2013 politiek gezien niet tot een volledige afschaffing van de inkomenssteun zal leiden, ligt het meer voor de hand dat een en ander

Landelijk gebied als 'consumptieruimte'

door een geleidelijk afbouwscenario, bijvoorbeeld in de vorm van obligaties (*bonds*), zal worden vormgegeven. Maar dat afbouwscenario zal mijns inziens beperkt zijn in omvang en duur. Ook in de eerste fase van het gemeenschappelijk landbouwbeleid speelde het tegengaan van overhaaste migratie van platteland naar stad een rol. In de nieuwe lidstaten is deze fase voorlopig nog actueel en het is dus zaak daar bijzondere aandacht aan te besteden.

12. PRODUCTIERUIMTE VOOR (SEMI-)COLLECTIEVE GOEDEREN

In de tweede plaats zie ik het landelijk gebied als productieruimte voor collectieve of semi- collectieve goederen. Daaronder vallen de zorg voor behoud van natuur en landschapswaarden. Waarden die het in zichzelf verdienen om door de zorg van publieke of private organen veilig gesteld te worden voor de toekomst. We hebben die waarden slechts 'in bruikleen'. Het zijn waarden die bescherming genieten op grond van internationale verdragen of die vanwege hun bredere betekenis voor het algemeen welzijn van belang zijn. Ik denk dan bijvoorbeeld aan gezondheid, schone lucht, en niet het minst binding van CO₂. Het zijn waarden die deel uitmaken van een cultureel erfgoed, waarop men trots kan zijn of die van betekenis zijn voor de identiteit van bepaalde regio's of bevolkingsgroepen. In die zin zijn het dus nuttige maatschappelijke producties waarvoor een collectieve bemoeienis en een geïnstitutionaliseerde structuur nodig zijn. Het gaat hierbij vooral om belangen welke de afzonderlijke lidstaat overstijgen. Een gezamenlijke aanpak zal de effectiviteit verhogen.

Daarmee is de overheidsrol duidelijk. Vooral als een afgewogen combinatie van regionale, nationale en Europese bijdragen tot stand wordt gebracht, kan dit sterk bijdragen aan de versterking van de verbinding tussen regio of lidstaat en het geheel, de Unie. Met het adequaat vormgeven van deze maatschappelijke waarden betracht men ook op Europese schaal gerechtigheid: men beschermt wat kwetsbaar is en men verbindt wat bijeenhoort op boven nationale schaal. Een project als Natura 2000 is daar een voorbeeld van. Private partijen kunnen daarin van betekenis zijn. De wijze van financiering van deze waarden hoeft niet altijd hetzelfde te zijn. Maar in de meeste gevallen zal betaling aan grondbeheerders voor het leveren van publieke groene of blauwe diensten (natuur, landschap, waterbeheer) de meest passende vorm zijn. Incidenteel kunnen incentives denkbaar zijn voor het bevorderen van gewenst gedrag, bijvoorbeeld voor het stimuleren van CO₂-bindende teeltmethoden. Voor dat laatste is uiteraard een Europese aanpak voorwaarde voor effect.

13. PRODUCTIERUIMTE MET BEPERKINGEN

De derde functie van het landelijk gebied ligt op het snijvlak van beide vorige, namelijk het voortbrengen van voedsel en hernieuwbare grondstoffen in regio's of onder productieomstandigheden die niet optimaal zijn door beperkingen van natuurlijke aard (grondgesteldheid, watergebrek) of door beperkingen die opgelegd worden om andere belangen of waarden te beschermen (bijvoorbeeld natuurbescherming of cultuurlandschapsbehoud, enz.). In de praktijk zal het in de Unie om omvangrijke oppervlakten met zeer verschillende beperkingen gaan. Voor deze categorie is het het meest lastig om uit te maken wat 'gerecht' is, om te bepalen in welke mate en vorm de inzet van publieke middelen gelegitimeerd kan worden en om die inzet van een bestendig maatschappelijk draagvlak te voorzien.

De legitimering van de publieke bijdrage kan alleen liggen in het publieke belang van het voorzetten van deze productieactiviteiten, dus in bijdragen aan maatschappelijke waardenproductie, zoals behoud van het karakteristieke, waardevolle landschap, het levendig houden van het gebied of het combineren van agrarische activiteiten met natuurbehoud of -ontwikkeling. Belangrijke voorwaarde is dat daarbij geen groot centraal bureaucratisch controlemechanisme wordt opgetuigd. Lokale en regionale medefinanciering is de beste waarborg voor correct handelen en kwaliteitscontrole door de directe betrokkenheid en nabijheid van medefinanciers. Er moet hier naar

mijn mening dan ook sprake zijn van de combinatie van inzet van regionale en Europese middelen, cofinanciering dus. De hoogte van de cofinanciering moet zijn afgeleid van de mate van Europees belang, gericht zijn op een langere periode via contracten met betrokken ondernemers en gebaseerd worden op een redelijke vergoeding in de vorm van een inkomenstoeslag. Ook in deze categorie wordt de verbinding tussen agrariërs, regio, lidstaat en Unie versterkt. Een mechanisme voor het vaststellen van de 'juiste' hoogte van de inkomenstoeslag (uiteraard ontkoppeld van de productie) kan (mede op basis van wetenschappelijk ontwikkelde methoden²⁶ en praktische ervaring) in de vorm van een veiling gestalte krijgen.

14. HET LANDELIJK GEBIED ALS 'CONSUMPTIERUIMTE'

In het bijzonder voor de tweede en derde functie die ik onderscheid geldt dat deze sterk aan belang hebben gewonnen en nog verder zullen winnen, vanwege de overkoepelende functie van het landelijk gebied als 'consumptieruimte' voor de gehaaste, druk bezette burger. Ik wil daarmee aanduiden de potentie van het landelijk gebied om de stedeling de genoegens van het goede leven aan te bieden; het beleven van rust en ruimte en het gevoel van vrijheid. Vrijheid zoals ik dat eerder in de betekenis van Van der Wal aanhaalde als 'open vrijheid' betekent een ander kwaliteitsniveau dan alleen maar geen last hebben van anderen, maar juist deel hebben aan het geheel. Het betekent de ervaring deelachtig worden van het op kunnen gaan in het grote geheel, de diepere betekenis van het bestaan beleven in de aanschouwing van natuurfenomenen. Genieten van oorspronkelijke, streekeigen producten. Het idee hebben voor even deelgenoot te zijn van een ander leven. Het gevoel ondergaan van de authenticiteit van 'het rijke, ongecompliceerde gedachteleven van de onbezorgde bewoner van het landelijk gebied'. Het ontspannende genieten van rust en bewondering voor het ongekende, de ervaring partner te zijn van andere levende schepselen. Kortom, de belevingswereld van de zintuiglijke verfrissing en verdieping van de geestelijke ervaring van het mens zijn te midden van anderen en het andere: de natuur, die fascinerende wereld om ons heen. De wereld buiten ons die de eeuwen door inspiratiebron is geweest van schrijvers, schilders, dichters, musici en geleerden; van die wereld weer 'burger' en deelgenoot worden.

²⁶⁷ Vgl. het promotieonderzoek van oud-LEI medewerker Carel van der Hamsvoort: *The allocation of scarce resources in miscellaneous cases*, Wageningen, 2006.

Naar mijn mening zal het belang van deze functie van het landelijk gebied verder toenemen. De Europese economie zal sterk veranderen in de richting van een diensten-, kennis- en belevingseconomie. Dat vraagt steeds meer geestelijke inspanning en het bestand zijn tegen stress door concurrentiedruk. De snelheid van het leven neemt toe; eerder opgebrand zijn, vroeger met pensioen willen gaan, het zijn kenmerken van de geschetste veranderingen in het economische en sociale leven. Daarnaast zijn er groepen in de samenleving die uitgesloten zijn of dreigen te worden. De stedelijke problematiek neemt toe. De noodzaak tot lichamelijke activiteit ter voorkoming van gezondheidsproblemen is evident. Het landelijk gebied als consumptieruimte voor ontspanning, recreatie en beleving biedt voor ondernemers in het landelijk gebied tal van mogelijkheden. Al dan niet gecombineerd met agrarische bedrijfsvoering ontwikkelt zich een heel scala aan activiteiten, ook wel de verbrede of multifunctionele landbouw genoemd. Zorgtaken op de boerderij geven betekenis en zin aan onze gehandicapte medemens en nieuwe invulling aan het boerenbestaan.

De overheidstaak ligt mijns inziens hier in de faciliterende en kaderstellende sfeer. Vooral op lokaal niveau moet deze ontwikkeling in de vorm van aangepaste regelgeving en het bieden van ruimte nog sterk verder worden ontwikkeld. Voor de Europese overheid die in 'pijler twee' de steun aan de brede plattelandsontwikkeling heeft ondergebracht en waarvan het voornemen bestaat om die uit te breiden, geldt mijns inziens dat het vizier gericht moet worden op het steunen (bijvoorbeeld in beperkte cofinanciering) van ondernemers die dit soort van diensten willen verzorgen, teneinde datgene wat de markt niet vergoedt aan te vullen.

Vaak wordt bij discussies over hoe het toekomstige gemeenschappelijke beleid voor landbouw en landelijk gebied vorm zou moeten krijgen vooral geredeneerd vanuit het budget of vanuit WTO-ambities en -regels. Ik pleit ervoor te kiezen voor een benadering waarin de functies en de betekenis van de landbouw en het landelijk gebied voor de Europese burger centraal staan. Dat is mijns inziens het enige juiste uitgangspunt voor een zinvolle gedachtevorming over het toekomstige gemeenschappelijk beleid op deze terreinen. Want zoals in de jaren vijftig kolen en staal, voedselzekerheid en het besparen van dollars de dragende elementen van de economie en de Europese samenwerking waren, zo zijn er nu naast voedsel andere schaarse middelen

(landschap, natuur, water, recreatie) die van landbouw en landelijk gebied verbindende maatschappelijke factoren maken en daarmee ook voor de toekomst een drager voor de verdere ontwikkeling van de Europese samenwerking.

Zo bezien wordt ook scherp dat de rol van de overheid ook wel móet veranderen: het gaat nu en in de toekomst niet meer om het ondersteunen van productie, maar van diverse ontwikkelingsrichtingen. Dat vereist ook een fundamentele bezinning op de verhouding tussen lidstaten en Unie: de regio, de bewoners van en de ondernemers in het landelijk gebied zijn leidend. De overheid scheidt ruimte waar mogelijk en ondersteunt waar nodig. Het ligt dan voor de hand het subsidiariteitsbeginsel en het proportionaliteitsbeginsel opnieuw kritisch te doordenken en de systematiek van de cofinanciering hier wellicht op aan te passen. Ligt het geredeneerd vanuit de vier genoemde toekomstige functies van het platteland immers in veel gevallen niet veeleer voor de hand als EU nationaal beleid voor landbouw en landelijk gebied te co-financieren in plaats van andersom, zoals het tot nu gaat? Als de hiervoor besproken visies worden gevolgd, moeten ook de bestaande financieringsmechanismen zoals het onderscheid tussen pijler I (markt- en prijsbeleid en inkomenssteun) en II (plattelandsbeleid) in dit licht worden herzien.

15. WAT TE DOEN?

Maar wat in de tussentijd, tussen nu en 2013. Hoe kan worden voorgesorteerd op deze ontwikkeling? Ik denk dat het er in de eerste plaats op aan komt in Europa met elkaar een gedeeld beeld te krijgen van waar de uitdagingen voor de toekomst liggen. We moeten het daarover eens worden. Pas dan kan draagvlak ontstaan voor een nieuwe richting, kunnen andere keuzen gemaakt worden. Daarbij hoort dat het besef groeit dat het 'oude' beleid geleidelijk zal uitdoven; de actuele discussie over de toekomst van de melkquota is daar een voorbode van. De overheid moet in deze discussie voorop gaan, helderheid verschaffen en waar nodig de komende jaren (2009-2013) beleid ontwikkelen om de overgang naar een nieuwe situatie te vergemakkelijken. Belangrijk onderdeel daarvan is het in kaart brengen van waar knelpunten gaan optreden: welke gebieden komen onder druk te staan, welke sectoren krijgen het moeilijk? Het gaat erom wenselijke ontwikkelingen te bevorderen en onwenselijke tegen te gaan. Ondernemers en samenleving moeten tijd en ruimte krijgen

om zich te kunnen aanpassen aan nieuwe situaties. Kiezen dus voor geleidelijke, maar tegelijk volstrekt duidelijke ontwikkelingsrichtingen. Europa's verdere groei tot gemeenschappelijkheid kan alleen gerealiseerd worden vanuit de kracht van mensen die gemeenschap zoeken. Ik verwacht dat de komende jaren het tij zal keren in de goede richting: vanuit herstel van burgerschap zal gemeenschapszin groeien. Volwaardig mens zijn betekent vrij zijn om zich met anderen te verbinden en gerechtigheid tot stand te brengen.

Dit alles zal van ons allen grote wijsheid en denkkraft vragen. Ik heb in dit essay geprobeerd daaraan een bijdrage te leveren. En ik hoop dat ook in de toekomst vanuit een andere positie dan mijn ministerschap te blijven doen. Ik kom tot besluit terug op Goethe; de eerste en laatste strofe van zijn in 1783 geschreven gedicht 'Das Göttliche' mag ons tot inspiratie dienen:

*Edel sei der Mensch,
Hülfreich und gut!
Denn das allein
Unterscheidet ihn
Von allen Wesen,
Die wir kennen.*

*Der edle Mensch
Sei Hülfreich und gut!
Unermüdet schaff er
Das Nützliche, Rechte,
Sei uns ein Vorbild
Jener gehahneten Wesen!*

GEMEENSCHAPPELIJK

K
W
N

DEELDE GEVRIJEN

SCHAPPELIJK

LANDBOUW

BELEIDGEMEEN-

SCHAPPELIJK

LANDBOUW

BELEIDGEMEEN-

SCHAPPELIJK

GEMEENSCHA
P E L I J
L A N D B O U W
B E L E I D G E M E E
S C H A P P E L I J
L A N D B O U W
B E L E I D G E M E E
S C H A P P E L I J
L A N D B O U W
B E L E I D G E M E E
S C H A P P E L I J

